

Rondom Egmond Denen en West-Friezen in Kennemerland

Luit van der Tuuk
Johanna Maria van Winter

In de negende eeuw waren in West-Frisia, ongeveer in de huidige kustprovincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, uit Denemarken afkomstige heersers zoals Hroerekr (Rorik) en Guðröðr (Godfried), heer en meester. Zij werden rond het midden van die eeuw door de Frankische koningen aangesteld om in het algemeen hun belangen te behartigen en in het bijzonder om het kustgebied te verdedigen. Aan het einde van de negende eeuw verdwenen deze Denen van het toneel en werd hun rol overgenomen door de Westfriese graaf Gerulf en zijn opvolgers.

Van de Deense heersers weten we dat met name Guðröðr zich in Kennemerland gevestigd heeft. Ook Hroerekr moet daar regelmatig geweest zijn. Daarbij moeten we dan speciaal aan Egmond denken, zoals hieronder nog aan de orde zal komen. De Westfriese graven verplaatsten na de teloorgang van de Deense heerschappij het centrum van hun macht uit het gebied van de Oude Rijnmond naar datzelfde Egmond. Hoe moeten we ons de overgang van het bewind van de Denen naar de Westfriese graven voorstellen? Om hierop een antwoord te vinden, zoeken we eerst naar de sporen die de Deense heersers in Kennemerland hebben achtergelaten en vervolgens schetsen we onder welke omstandigheden zij van het toneel verdwenen. Hoe kunnen deze omstandigheden de Westfriese graven in de kaart hebben gespeeld en in hoeverre hebben zij zelf hierin de hand gehad?

Deense heersers

Volgens de kroniekschrijver Regino van Prüm kwamen er in 884 Noormannen uit Denemarken naar Kennemerland. Vandaar voeren ze de Rijn op en veroverden het *oppidum* (versterkte plaats) Duisburg, waar zij *more solito* (gewoontegetrouw) een sterke bouwden om te overwinteren. Het lukte echter niet om plundertochten in de omgeving te ondernemen, want hun fort werd permanent belegerd door het Frankische leger. Onverrichterzake keerden de Denen het volgende voorjaar terug naar de kust, naar Kennemerland.¹

Daar hield zich de Deense heerser Guðröðr op, die het militaire opperbevel over de Friese kustlanden voerde. Ondertussen werd de Karolingische prinses Gisla, een dochter van Lotharius II (855-869) en echtgenote van Guðröðr, door keizer Karel III de Dikke (876-887) in Worms ontboden en vastgehouden.² Dat doet vermoeden, dat de keizer, net als Regino later in zijn kroniek deed, Guðröðr verdacht van betrokkenheid bij de tocht naar Duisburg. Regino legde een verband tussen Guðröðr en deze gebeurtenis door erop te wijzen dat de Deen hen toestemming voor de doortocht over en, naar we mogen aannemen, het verblijf in Kennemerland had gegeven. Bij de bouw van het fort in Duisburg zou Guðröðr een rol kunnen hebben gespeeld, want hij had ervaring met het bouwen van sterktes in vijandelijk gebied. In 882 had hij nog een belegering van Frankische troepen in *Ascloha* aan de Maas weten te weerstaan. Sindsdien had de keizer hem de verdediging van de Friese kusten toevertrouwd en graafschappen en lenen in Kennemerland aan hem overgedragen 'om er zich met zijn mannen te vestigen'.³ Deze hadden eerder aan Hroerekr behoord, voegde de anonieme Oostfrankische annalist er aan toe. Hoewel we weten dat de Deense prins Hroerekr, telg van een uit Denemarken verbannen koningsclan, Dorestad als vestigingsplaats kreeg, zoals later Guðröðr Kennemerland om er zich met zijn mannen te vestigen, is het aannemelijk dat zij rondtrokken door hun gebied om hun belangen in de gaten te houden. En daarbij zal Hroerekr tevens Kennemerland hebben aangedaan, zoals we ook kunnen afleiden uit het verhaal over het leven van de heilige Adalbert. Hroerekr, *rex barbarorum* (koning der vreemdelingen), had volgens de auteur opdracht gegeven om de door het oprukkende duinzand ondergestoven kapel van Sint-Adalbert uit te graven.⁴

We kunnen ons afvragen waarom de hagiograaf juist deze 'koning der vreemdelingen', uit een heidens land afkomstig, ten tonele heeft gevoerd en dan ook nog in een gunstig daglicht heeft geplaatst. De *Vita Adalberti* (Levensbeschrijving van Adalbert) werd in opdracht van Egbert, aartsbisschop van Trier, door twee monniken uit het klooster Mettlach bij Trier geschreven. Egbert was een zoon van

¹ RP 884, 266-268; AF 883, 120, meldt hun komst een jaar eerder.

² AF 884, 122.

³ *ad inhabitandum* AF 882, 118.

⁴ *Vita Adalberti* c.12, O. Oppermann (ed.), *Fontes Egmundenses* (Utrecht 1933), 12.

graaf Dirk II, die net als Hrœrekr een eeuw eerder overhoop had gelegen met opstandige West-Friezen. Egberts broer Arnulf volgde Dirk II op en sneuvelde in 993 tegen de Friezen.

Mogelijk heeft de hagiograaf met zijn positieve stellingname ten opzichte van Hrœrekr en daarmee impliciet negatief ten opzichte van de West-Friezen een politiek statement willen maken ten gunste van Dirk II. In ieder geval moet Hrœrekr plaatselijk een rol van betekenis hebben gespeeld. De herinnering aan hem was ten tijde van de optekening van de *Vita Adalberti*, aan het einde van de tiende eeuw, blijkbaar nog aanwezig. Bovendien herinneren twee toponiemen in de omgeving van Egmond, de Roriksberg en de Rorikspuit, nog aan hem.⁵

In 850 had Lotharius I (840-855), koning van het Frankische Middenrijk, Dorestad en 'andere graafschappen' aan Hrœrekr overgedragen.⁶ Het is maar zeer de vraag of hieronder ook Kennemerland begrepen was. In 855 gaf Lotharius, die zijn einde voelde naderen, geheel *Frisia* (de Friese landen) aan zijn gelijknamige zoon, vanwaar (*unde*) Hrœrekr en zijn neef Guðröðr Haraldsson voor korte tijd naar hun vaderland terugkeerden. Opvallend is dat beide gebeurtenissen in één zin verwerkt zijn, waardoor een causaal verband gesuggereerd wordt. De Deense neven voelden zich blijkbaar niet verbonden met de nieuwe koning en vertrokken naar Denemarken om daar een greep naar de macht te doen. Maar de zaken pakten niet uit zoals ze wilden. Ze keerden nog datzelfde jaar terug, behielden Dorestad en heersten over 'het grootste deel van *Frisia*', dus waarschijnlijk inclusief Kennemerland.⁷ De jonge Lotharius II (855-869) werd aanvankelijk geheel door zijn oom Lodewijk de Duitser (840-876) overheerst. Die invloed kan voor Hrœrekr een reden geweest zijn om zijn geluk in Denemarken te gaan beproeven. Hoewel hij rond 844 asiel bij Lodewijk had gezocht, moet zijn relatie met de Oostfrankische koning aanmerkelijk bekoeld zijn, nadat hij zich in 850 met Lotharius I had verzoend. Na de moord op Klakk-Haraldr, een oom van Hrœrekr en graaf van Riustringen in Oost-Friesland, en de vlucht van diens zoon Guðröðr in 852, kwamen Hrœrekr en Lodewijk de Duitser ronduit vijandig tegenover elkaar te staan. De Oostfrankische koning zal op zijn minst glimlachend langs de zijlijn hebben gestaan, toen Saksische edelen Klakk-Haraldr van het leven beroofden. Wellicht had hij zelfs een rol in de affaire gespeeld, althans dat kan Hrœrekr vermoed hebben. Dat jaar hield de koning in Keulen besprekingen met een deel van de Lotharingse groten.⁸ Het verzoek dat de bisschop van Utrecht aan hem richtte om een immuniteitsprivilege te bevestigen, toont aan dat de intriges van Lodewijk hun doel niet misten.⁹ Het kwam zelfs zo ver dat de Lotharingse groten hun keuze voor Lotharius II aan Lodewijk ter goedkeuring voorlegden. Hrœrekr moet de druk gevoeld hebben. Misschien hing zijn uitsstel om in 854 aan de Deense troonstrijd deel te nemen hiermee samen. Het is daarom goed denkbaar dat de bovengenoemde Deense bezetting van *maxima Frisiae* (het grootste deel van de Friese landen) in de eerste plaats een tegen Lodewijk de Duitser gerichte daad was.

We moeten ons vervolgens afvragen of Hrœrekr zich nog wel veilig voelde in het relatief ver van de zee gelegen Dorestad, makkelijk bereikbaar voor het Oostfrankische leger. De handelsplaats had een open karakter en van een nabijgelegen sterkte is uit de bronnen of archeologische opgravingen niets gebleken.¹⁰ Het is aannemelijker dat hij liever domicilie koos op een goed verdedigbare plaats dicht bij de kust, zoals Kennemerland; een gebied dat slecht bereikbaar was voor het Frankische leger vanwege de waterrijke omstandigheden.¹¹ Hrœrekr zal niet licht vergeten zijn dat hij ooit door een Frankische koning was gearresteerd en zal sindsdien op zijn hoede gebleven zijn.¹² Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij ter plaatse een versterking doen oprichten, misschien een omwalde burcht, ter bescherming van hem en zijn gevolg.

Bovendien had hij te maken met een vijandelijke bevolking, die hem als een handlanger van de Frankische bezetter moet hebben gezien. Die vijandige houding bleek in 867, toen de bevolking hem inderdaad enige tijd wist te verdrijven.¹³ Dat was een reden te meer om een verdedigbare positie te kiezen met de mogelijkheid van een snelle aftocht naar zee.

Waarschijnlijk is hij na een verblijf van enige jaren in het Deense grensgebied niet meer naar Dorestad teruggekeerd, maar heeft zich in of kort voor 862 permanent in Kennemerland gevestigd. Het zou

⁵ De Rorikspuit, thans bekend als Runxputte, speelt nog steeds een rol als Rooms-katholiek pelgrimsoord (J. Bertrand, *De Runxputte en Onze Lieve Vrouw ter Nood*, (Schoorl 1980) 21-22).

⁶ AB 850, 76.

⁷ AB 855, 88; AB 855, 90.

⁸ AF 852, 42.

⁹ OSU I nr. 68, 854 mei 18.

¹⁰ L. van der Tuuk,, 'Denen in Dorestad : De Deense rol in de ondergang van Dorestad', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (2005), 5-40. 9-16.

¹¹ RP 885, 270.

¹² AF 850, 38.

¹³ AB 867, 166.

de niet afgeslagen vikingaanval in 863 op Dorestad verklaarbaar maken.¹⁴ Sindsdien leed deze handels- en stapelplaats een kwijnend bestaan. De kooplieden maakten een aanvang om hun negotie naar plaatsen als Tiel en Deventer te verplaatsen en het fameuze *emporium* (stapelplaats) Dorestad verdween van de kaart.¹⁵

Vikingraids concentreerden zich op door de Franken beheerste plaatsen in *Frisia citerior* (de zuidelijke Friese landen) zoals Dorestad, Witla, Walcheren, Meinerswijk en de Betuwe. Daarnaast kennen we aanvallen op het door de Franken nominaal beheerste Oostergo, Westergo, Norderland en Riustringen, beoosten het Vlie. Van het tussenliggende gebied is ons geen enkele inval bekend. Met name de domeingoederen in Kennemerland moeten toch een interessant aanvalsdoel gevormd hebben. Slechts in de *Vita Adalberti* is een vage verwijzing naar het geweld van *Northmannice irruptionis* (inval van de Noormannen) te vinden.¹⁶ Wellicht is de plaatselijke aanwezigheid van de Deense heersers een verklaring voor het vrijwel uitblijven van raids in Kennemerland.

De Lotharische samenzwering

Na de dood van koning Lodewijk de Stotteraar in 879 ontstond er in het Westfrankische rijk een politiek instabiele situatie. De koning had zijn oudste zoon Lodewijk tot zijn opvolger aangewezen maar een deel van de rijksgroten verdeelde het rijk tussen de beide zonen Lodewijk en Karloman, respectievelijk nog geen 16 en 13 jaar oud. Een ander deel van de edelen probeerde de Oostfrankische koning Lodewijk de Jongere op de troon te krijgen. Daarnaast hadden de machthebbers hun handen vol aan een groot Noormannenleger dat in hetzelfde jaar op de Vlaamse kust was geland.

In deze situatie zagen de verwanten van Lotharius II hun kans schoon om Lotharingen, het noordelijke deel van het Frankische Middenrijk te heroveren, dat in hun ogen ten onrechte in 870 bij het Verdrag van Meerssen was verdeeld tussen het Oost- en Westfrankische rijk na de dood van Lotharius II in 869. Met het Verdrag van Ribemont in 880 ging Lotharingen geheel deel uitmaken van Oost-Francië.

In 879 wist Hugo, de zoon van Lotharius II, samen met zijn zwager Teutbald een 'legertje van bandieten' op de been te brengen om Lotharingen, het voormalige koninkrijk van zijn vader, in zijn bezit te krijgen.¹⁷ Hugo was door zijn oudooms Lodewijk de Duitser en Karel de Kale buitenspel gezet als troonsopvolger van zijn vader Lotharius II, omdat hij als een onecht kind werd beschouwd. Het huwelijk van Lotharius en zijn wettige echtgenote Teutberga was kinderloos gebleven. Wel had hij kinderen met zijn concubine Waldrada; naast Hugo waren er de dochters Berta, Gisla en Ermengarde. De pogingen die Lotharius ondernam om zich van Teutberga te laten scheiden, zodat hij officieel in het huwelijk kon treden met Waldrada, bleven uiteindelijk zonder resultaat.¹⁸ In 863 werd Hugo nog plechtig in een oorkonde van zijn vader naar voren gebracht: *filius nostri Ugonis* (van onze zoon Hugo). Maar in 867 moet Lotharius begrepen hebben dat de troonsopvolging door zijn zoon een moeilijke zaak zou worden en daarom schonk hij Hugo het hertogdom Elzas om hem niet geheel met lege handen achter te laten.¹⁹ Paus Johannes VIII zou hem later uitmaken voor 'de niet wettige maar natuurlijke zoon van wijlen koning Lotharius, ontsproten uit een overspelige verbintenis'.²⁰ Teutbald, gehuwd met Hugo's zuster Berta, zou zich ontpoppen als de belangrijkste veldheer van de opstandelingen. Hij was een zoon van Hucbert, lekenabt van Saint-Maurice d'Againe (in de Alpen), broer van koningin Teutberga, die raadgever van zowel Lotharius I als Lotharius II was geweest.

Terwijl de Westfrankische vorsten, vergezeld van hertog Hendrik van Francië, op het legertje van de opstandelingen, geleid door Teutbald, afgingen,²¹ liet Boso van Vienne (echtgenoot van Hugo's nicht Ermengarde) zich tot koning van Nederbourgondië zalven. Als voormalige 'rechterhand' en zwager van Karel de Kale meende hij recht te hebben op de koningstitel. Met bezittingen die voornamelijk in het Middenrijk lagen, had zijn familie, onder historici bekend als de Bosoniden, waartoe ook Hucbert en Teutberga behoorden, zich sterk geconformeerd aan de Lotharische tak van de Karolingen (zie figuur 1).

In 882 moesten de Lotharische partijgangers nieuw geschut in stelling brengen, want de Oost- en Westfrankische koningen hadden zich georganiseerd om gezamenlijk ten strijde te trekken tegen de

¹⁴ AB 863, 116.

¹⁵ Van der Tuuk, 'Dorestad', 31-34.

¹⁶ *Vita Adalberti* c.7, Oppermann, *Fontes*, 8.

¹⁷ AB 879, 278.

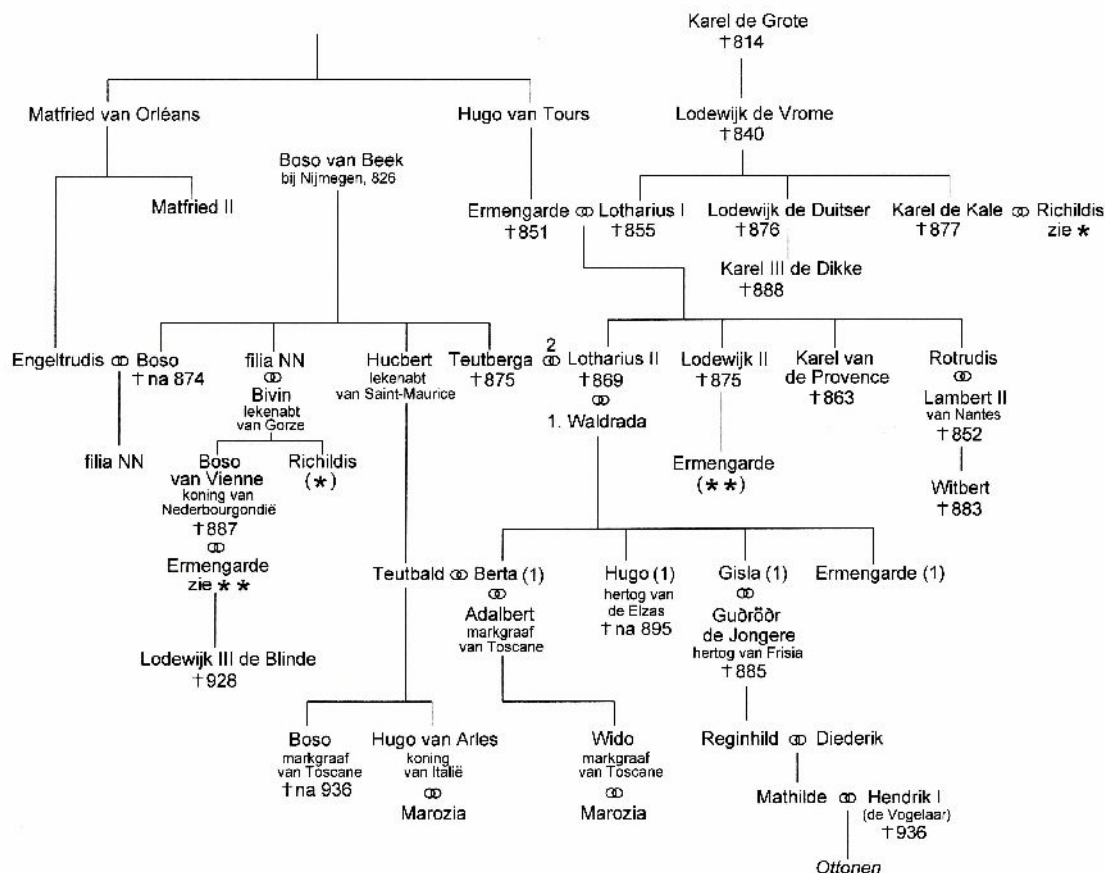
¹⁸ K.J. Heidecker, *Kerk, huwelijk en politieke macht. De zaak Lotharius II (855-869)* (Amsterdam 1997) 74 e.v.

¹⁹ AB 867, 166.

²⁰ *Hugonem Hlotharii regis quondam filium non legitimum sed naturalem, adulterina copula genitum ...* (Heidecker, *Kerk, huwelijk en politieke macht*, 211, noot 11).

²¹ AB 880, 280; AV 880, 296; AF 880, 112.

nazaten van Lotharius en hun verwanten. In dat jaar wist Witbert, een neef en pleegbroer, later pleegvader van Hugo, met wie hij samen opgroeide, te bewerkstelligen dat keizer Karel III *Frisia*, het noordelijkste gedeelte van Lotharingen, als hertogdom aan Guðröðr zou toevertrouwen. Witbert bracht de Deen in contact met de keizer en moet dit aan hem voorgesteld hebben; *Frisia* was een deel van het voormalige rijk van Lotharius II. Deze Guðröðr behoorde vermoedelijk tot een jongere generatie dan de zoon van Klakk-Haraldr, zoals verderop betoogd zal worden.

Figuur I Vereenvoudigde stamboom van de Bosoniden en de Karolingen

In 883 wist Hugo een belangrijk deel van de adel uit het voormalige rijk van zijn vader achter zich te krijgen. Regino heeft er enkele bij naam genoemd: de graven Stephanus, Ruotbertus, Wicbertus, Thietbaldus, verder Albricus en zijn broer Stephanus.²² Ook Guðröðr hoorde daarbij, mede dankzij de interventie van Witbert. De Deen sloot dat jaar een verbond met Hugo om Lotharingen in handen te krijgen, waarbij hem de helft van het rijk was beloofd.²³ Van versplintering was echter geen sprake, want Guðröðr huwde met Gisla, een zuster van Hugo, waardoor de Lotharingse 'boedel' bijeen zou blijven.

Met een goed gevulde oorlogskas, hij had zich met 2080 pond in goud en zilver laten afkopen,²⁴ begon Guðröðr manschappen te verzamelen. Misschien was de tocht naar Duisburg, waarmee we ons verhaal zijn begonnen, de opmaat tot de uitvoering van hun plannen.

Die plannen kwamen in een stroomversnelling terecht met de dood van de Westfrankische koning Karloman aan het einde van 884, terwijl keizer Karel III de Dikke in Italië verbleef. Kort daarop zond Hugo geheime boden naar zijn zwager hertog Guðröðr in *Frisia* met de vraag troepen te sturen. Het volgende voorjaar verzamelde Guðröðr een leger Denen en maakte zich op om de Rijn op te varen. Niet om te plunderen, maar om een aanzienlijk gebied onder zijn heerschappij te plaatsen, zoals de

²² RP 883, 264.

²³ AF 883, 120; RP 885, 268.

²⁴ AF 882, 134; volgens een andere redactie van dezelfde annalen ging het om 2412 pond goud en zilver (AF 882, 118).

annalist van Fulda het formuleerde.²⁵ We moeten dan denken aan gebieden in het voormalige rijk van Lotharius II.

Ook eiste hij, middels zijn gezanten, de Friese graven Gerulf en Gardulf, gebieden met wijnbouw op in het rijk van Lotharius tussen de Rijn en de Moezel.²⁶ Zo'n verzoek zou natuurlijk geweigerd worden. Het gebied behoorde tot het Frankische kerngebied en lag bovendien op de strategische samenvloeiing van Rijn en Moezel. Tot nog toe hadden de Frankische heersers de Denen alleen maar beleend met gebieden in het perifeer gelegen *Frisia*.

Maar de keizer wees het verzoek niet af en gaf zo zijn opstandige leenman geen excuus om tot militaire actie over te gaan. In plaats daarvan liet hij hertog Hendrik van Francië een ontmoeting met Guðröðr arrangeren om de kwestie te bespreken. Maar de werkelijke bedoeling was om de Deen met zijn gevolg naar een plek te lokken die makkelijker te bereiken was voor het Frankische leger dan Kennemerland, en hem te vermoorden. Guðröðr trapte in de val en kwam naar de ontmoetingsplaats bij *Herispich*, nabij de splitsing van Rijn en Waal. De gebeurtenis is uitgebreid beschreven in het relaas van Regino, dat zich laat lezen als een spannend boek. Hendrik liet de Hamalander graaf Everhard Saxo, die zelf eerder door de Denen gevangen genomen was en wiens bezittingen door Guðröðr geroofd waren, een aanklacht tegen hem indienen en de eerste slag toebrengen. Daarop stortte Guðröðr ter aarde en werd door de mannen van Hendrik gedood.²⁷ En daarmee kwam er abrupt een einde aan het tijdperk van de Deense heersers in *Frisia*.

Voordat we ons richten op de navolgende periode, waarin de Westfriese graven opkwamen, bekijken we eerst waar de Denen zich in Kennemerland kunnen hebben gevestigd.

De geografische situatie

Kennemerland werd in de vroege Middeleeuwen slechts gevormd door een smalle strook land. Tussen de zee en het uitgestrekte veengebied in het binnenland bevonden zich oude strandwallen met daartussen lager gelegen strandvlakten. In de bossen op de strandwallen lagen akkercomplexen - geesten genoemd - met de daarbij behorende bebouwing van boerderijen. De lager gelegen strandvlakten zullen als weiland hebben gediend. In de ketens van strandwallen werden af en toe zeegaten geslagen. Sommige van deze gaten erodeerden tot estuaria. Wanneer we het gebied beschouwen, moeten we erop bedacht zijn dat grote delen van het toenmalige bewoonbare gebied dat Kennemerland vormde, nu bedekt zijn door jongere duinvorming, terwijl het meest westelijke deel door kustafslag is verdwenen. De situatie is weergegeven op afb. 1.

De Deense heersers hadden blijkbaar een vestigingsplaats in Kennemerland. Waar moeten we die zoeken? Het is zeer aannemelijk dat zij zich aan een bevaarbaar water dat rechtstreeks met de zee in verbinding stond, hadden gevestigd. Een moeilijk per schip te bereiken locatie kan voor hen geen optie geweest zijn. En dat gold te meer voor een militair bevelhebber, belast met de verdediging van de Friese kustlanden. Het is daarom allereerst van belang, de mogelijke aanwezigheid van geschikte waterwegen in het gebied in kaart te brengen. In Kennemerland komen twee voormalige zeegaten in aanmerking voor nader onderzoek. Het betreft de monding van het Oer-IJ tussen Castricum en Egmond en het Zijper zeegat tussen Petten en Callantsoog.

Het zeegat bij Castricum moet al in de Romeinse tijd verzand zijn en de Zijpe ontstond pas in de elfde eeuw als gevolg van hevige erosie van de kust.²⁸ Toch moeten er volgens verschillende historische aanwijzingen in de negende eeuw in Kennemerland enkele rechtstreekse verbindingen met de zee geweest zijn. Zo werd er in de *Vita Adalberti* melding gemaakt van een *portus* (haven),²⁹ die in de Noormannentijd, maar in ieder geval niet later dan ten tijde van het ontstaan van de *Vita* in de tiende eeuw, aanwezig moet zijn geweest. De abdij van Egmond, nauw verbonden met Adalbert en in de tiende eeuw sterk uitgebouwd, kan een nuttig gebruik van deze *portus* gemaakt hebben voor de aanvoer van bouwmaterialen. Volgens diezelfde levensbeschrijving voer Hrœrekr per schip naar Egmond.³⁰

²⁵ AF 885, 124.

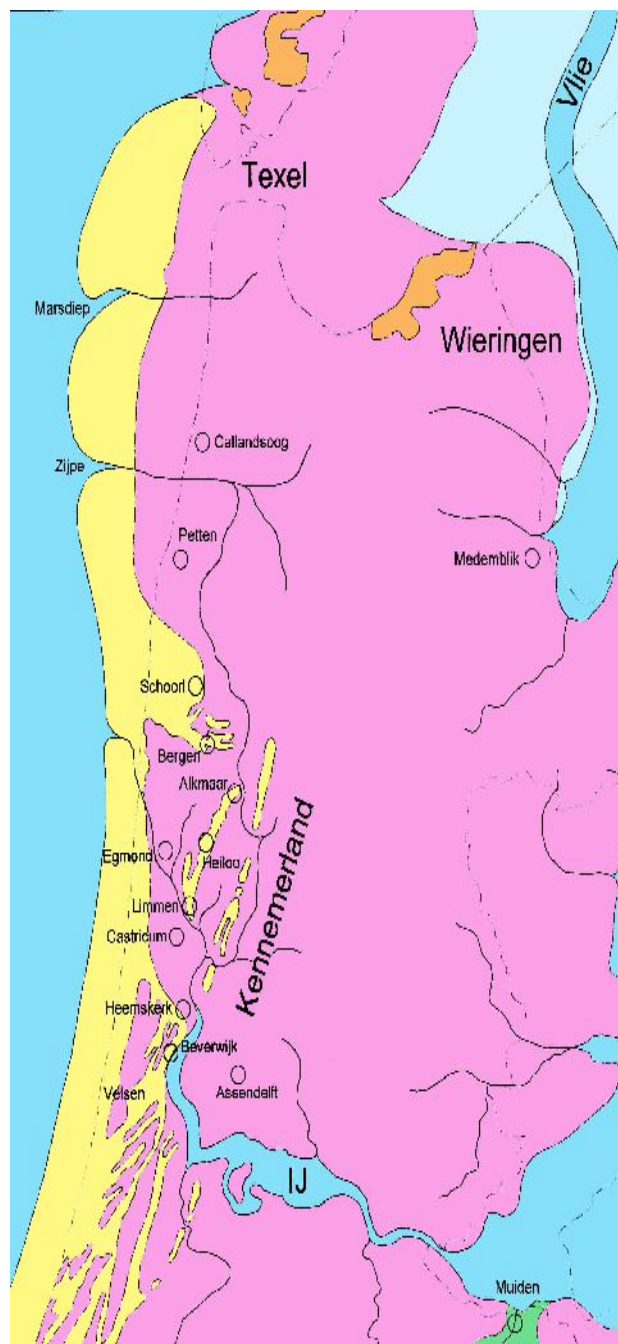
²⁶ RP 885, 268.

²⁷ RP 885, 270.

²⁸ E.F.J. de Mulder en J.H.A. Bosch, 'Holocene geologische geschiedenis van Centraal en Noordelijk Noord-Holland', in: *Grondboor en Hamer* 3-4 (1984), 75-106., aldaar 102-103; P.C. Vos, 'De relatie tussen de geologische ontwikkeling en de bewoningsgeschiedenis in de Assendelver Polders vanaf 1000 v. Chr.', in: *Westerheem* (1983), 54-80, aldaar 66; S. Jelgersma, E. Oele en A.J. Wiggers, 'Depositional History and coastal development in the Netherlands and the adjacent North Sea since the Eemian', in: S. Oele, e.a. (red.) *The Quaternary History of the North Sea* (Uppsala 1979), 115-142.

²⁹ *Vita Adalberti* c.10, Oppermann, *Fontes*, 11.

³⁰ *Appulisset, Vita Adalberti* c.12, Oppermann, *Fontes*, 12.

Afb. 1 Kaart van de situatie in de 9de eeuw naar: M. Rappol en C.M. Soonius, 1994. De huidige kustlijn is gestippeld weergegeven.

Egmond

Om een antwoord te vinden op de centrale vraag van dit opstel: Hoe moeten we ons de overgang van het bewind van de Denen naar de Westfrieze graven voorstellen? moeten we vooral onze aandacht op Egmond richten. Want nergens in Kennemerland zijn de sporen van zowel de Deense heersers als de Westfrieze graven zo manifest aanwezig als juist op deze plaats.

Het is daarom niet aannemelijk dat het zeegat tussen Castricum en Egmond in de negende eeuw geheel was afgesloten. Volgens Zagwijn was in de vroege Middeleeuwen het mondingsgebied van het estuarium weliswaar verland, maar er bleven toch enige watervoerende geulen over, waaronder de Die, de restgeul van het oer-IJ.³¹ Het in het binnenland gelegen deel van het estuarium bleef als een zoetwaterbekken bestaan. De monniken van de abdij van Egmond moesten nog rond 1100 de Die tussen de strandwallen van Egmond en Limmen-Heiloo laten afdammen, om hun landerijen tegen wateroverlast te beschermen.³²

Van het Zijper zeegat, dat zich vanaf de elfde eeuw tot enorme proporties zou uitbreiden, zijn geen schriftelijke aanwijzingen uit de vroege Middeleeuwen voorhanden. Dit zeegat moet al in de Romeinse tijd een voorloper in de vorm van een getijdengeul hebben gehad.³³ Mogelijk is de grens tussen de gouwen Kinhem en Texla, die al in de achtste eeuw werden genoemd, een aanwijzing voor het voorkomen van dit water. En die grens moeten we ergens tussen Petten en Callantsoog zoeken. Het is dan ook zeer goed mogelijk dat zich ook bij Petten in de negende eeuw een zeemonding heeft bevonden.

De beide getijdengeulen bij Egmond en Petten en de daarop uitkomende stelsels van afwateringsgeulen kunnen dienst hebben gedaan als vaarweg. Een afwateringsgeul die op de Zijpe uitkwam, kan in verbinding hebben gestaan met de Die. Daarmee zou een aantrekkelijke binnenlandse vaarroute mogelijk geweest zijn. Want buitenom langs de kust varen zal niet erg in trek geweest zijn door de overwegend aanlandige wind uit westelijke richting. Mogelijk heeft de *Ascemansdelf*, gegraven bij Assendelft en etymologisch met de Noormannen in verband te brengen, te maken met het open houden van een vaarroute tussen het IJ en de Zijpe.

³¹ Zagwijn, W.H., 'De ontwikkeling van het "Oer-IJ" estuarium en zijn omgeving', in: *Westerheem*, 20 (1971), 11-18, aldaar 17.

³² G.N.M. Vis (ed.), 'De *Historia* en de *Miracula Nova Sancti Adalberti*', in: G.N.M. Vis (red.), *Egmond tussen Kerk en wereld* (Hilversum 1993, Egmondse Studiën 2), 67-137, aldaar 98-102.

³³ L.J. Pons, S. Jelgersma, A.J. Wiggers en J.D. de Jong, 'Evolution of the Netherlands coastal plain during the Holoceen', in: *Verhandelingen Koninklijk Nederlands Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap, Geologische serie*, 21-2 (1963), 1.

De door Ruopert van Mettlach, voornaamste auteur van de *Vita Adalberti* uit het einde van de tiende eeuw, met Hrœrekr in verband gebrachte kapel, waar Adalbert begraven lag, de latere Adalbertskapel in het oorspronkelijke Egmond, blijkt nadien in handen van de Gerulfingen te zijn. Graaf Dirk, wiens zoon Dirk naar de woorden van Ruopert later de stenen mannenabdij in Egmond zou bouwen,³⁴ liet in de eerste helft van de tiende eeuw de relieken van Adalbert vanuit deze kapel enige kilometers landinwaarts overbrengen naar een door hem gebouwd houten *oratorium* (gebedshuis) te Hallem, het huidige Egmond-Binnen. Hier stichtte hij een bescheiden vrouwenklooster.³⁵ De Adalbertskapel stond niet op zichzelf. Volgens Ruopert hadden de Noormannen de kapel en *queque circumposita* (alles er omheen) vernield³⁶. Blijkbaar was het oorspronkelijke Egmond een complete nederzetting. Er zou zelfs een versterking geweest kunnen zijn, want door naamkundigen wordt in *Hecmunda* veelal een (omheinde) versterking herkend. Dat de naam Egmond zou zijn afgeleid van de monding van een water wordt over het algemeen onwaarschijnlijk geacht.³⁷

De nederzetting kan in de tiende eeuw overstoven zijn geraakt door de oprukkende duinen. Maar dit was niet de reden van de translatie van de relieken van Adalbert. De oorspronkelijke *ecclesia* (kerk) met een geneeskragtige bron, de Adalbertusput, bleef in gebruik als bedevaartsplaats (afb.2). Hier verrees in de twaalfde eeuw een tufstenen kerk. Waarschijnlijk liet graaf Dirk de relieken van Adalbert naar Hallem overbrengen, omdat hem een claim van de rechtmatige eigenaar van de Adalbertskapel, de abdij van Echternach, boven het hoofd hing. De kapel van Adalbert was een dochterkerk van de kerk van Heiloo en wordt in een oorkonde uit 1063 onder het kerkenbezit van de abdij van Echternach genoemd.³⁸

Afb. 2 Sint Adalbertus (links) en graaf Dirk (rechts) bij de Adalbertusput.

Maar wie was deze graaf Dirk? Aangezien hij als eerste graaf van West-Friesland, later Holland, in de *Liber sancti Adalberti* (het Boek van de heilige Adalbert) wordt genoemd, krijgt hij in de historiografie gewoonlijk het volgnummer I, dus graaf Dirk I. (afb. 3) Maar met tal van argumenten is betoogd dat de stichter van het *oratorium* in Hallem niet graaf Dirk I was maar diens zoon Dirk, om verwarring te vermijden Dirk I bis genoemd.³⁹ Deze opvatting is niet onweersproken gebleven, waarover straks nader, maar wij handhaven deze mening. Graaf Dirk I had in 922 van koning Karel de Eenvoudige de kerk van Egmond ontvangen, dat wil zeggen de Adalbertskapel in de duinen, met een groot gebied daaromheen tussen *Swithardeshaga* enerzijds en *Fortrapa* en *Kinnem* anderzijds.⁴⁰ Vermoedelijk was hij onwetend van de eigendomsrechten van Echternach en had dus ook geen reden om de relieken daaruit weg te halen en over te brengen naar een minder bedreigde plek. Maar na zijn dood in een

³⁴ *Vita Adalberti* c.18; Oppermann, *Fontes*, 15.

³⁵ *Vita Adalberti* c.15; Oppermann, *Fontes*, 13; *Liber sancti Adalberti*, Oppermann, *Fontes*, 68.

³⁶ *Vita Adalberti* c.7, Oppermann, *Fontes*, 8.

³⁷ R. Rentenaar, 'Topografische structuur en toponymische ontwikkelingen in middeleeuws Egmond', in: *Naamkunde* 10 (1978), 332-353, aldaar 334-335.

³⁸ Deze oorkonde is uitgebreid behandeld door D.P. Blok, 'De Hollandse en Friese kerken van Echternach', in: *Naamkunde* 6 (1974), 167-184.

³⁹ J.M.van Winter, 'Dirk I bis, een nieuwe Hollandse graaf', in: *Holland : regionaal historisch tijdschrift* 15 (1983), 185-198; E.H.P. Cordfunke en J.M. van Winter, 'Egmond, Sint Adelbert en de eerste graven van Holland', in: *Holland : regionaal historisch tijdschrift* 18 (1986), 13-23.

⁴⁰ OBHZ I nr.28, 922 juni 15. Oppermann (*Fontes*, 274, 268) meende Fortrapa op Wieringen (Vartrop) en Kinnem op Terschelling te kunnen localiseren.

onbekend jaar, omstreeks 930, kwam de abt van Echternach toch met zijn claim, en daartegen moest zoon Dirk I bis nu maatregelen nemen. Hij deed dat geheel in stijl, na driemaal door een droom van een zekere moniale genaamd Vulfsit of Wilfsit daartoe te zijn aangespoord, door de beenderen van Adalbert weg te halen uit hun kapel en ze over te brengen naar een houten gebedsruimte (*oratorium*) in Hallem, die hij daar liet bouwen op grond die hij in eigendom bezat.⁴¹ De kapel in de duinen mocht dan door Echternach worden geclaimd, voor Hallem gold dat blijkbaar niet.

Afb. 3 Graaf Dirk I, gravure uit 1745

Met de relieken van Adalbert verhuisde ook de naam van de nederzetting Egmond, zo nauw met de heilige verbonden, mee naar Hallem. In de elfde eeuw is in het heiligenleven van Jeroen van Noordwijk nog sprake van *loca Egmunda* (Egmondse plaatsen) in meervoudsvorm.⁴² Halbertsma sprak van een 'conglomeraat van buurtschappen'.⁴³ In dit nieuwe Egmond concentreerden de Gerulfingen hun bouwactiviteiten en brachten er hun familieheilgdom onder.

De plaats had zich als gevolg van de overstuiving van het zeegat bij Egmond aan het einde van de tiende eeuw niet ontwikkeld tot een nederzetting van enige importantie. Maar het was dit, gelegen aan een restgeul van het zeegat, voordien misschien wel. Mogelijk was er ook een verbinding met de noordelijker gelegen Zijpe.⁴⁴ In de *Vita Adalberti* is sprake van een haven, die dankzij de interventie van Adalbertus door een wolk aan het zicht van de langsvarende piraten werd onttrokken en blijkbaar een doel voor plundering vormde.⁴⁵ De keuze voor de locatie van de abdij zou hiermee te maken kunnen hebben. Met name de bouw van de stenen abdijkerk door graaf Dirk II wijst op het belang dat deze graaf in Egmond stelde. Juist hier wilde hij een prestigieus gebouw oprichten, een statussymbool voor hem en zijn familie. Ook de translatie van de relieken van de heilige Jeroen door Dirk II vanuit Noordwijk naar Egmond past in dit beeld.

Het terrein van het *oratorium* was voor de komst van de Gerulfingen al volop in gebruik. De latere abdij lag op een relatief hooggelegen plaats aan de voet van de oude duinen. Dit terrein was sinds de Romeinse periode verlaten maar vanaf de Karolingische periode weer bewoond, getuige de aange troffen scherven van reliëfbandamforen uit de negende eeuw.⁴⁶ Hier had in de achtste of negende eeuw een grote omgrachte hoeve gestaan met een aantal bijgebouwtjes. Verder was er in het oude

⁴¹ *Vita Adalberti* c.13, 15, Oppermann, *Fontes*, 12-13.

⁴² *Translatio s. Ieronis* c.10, Oppermann, *Fontes*, 53.

⁴³ H. Halbertsma, 'De Willibrordspuit te Heiloo, opgravingen en historische achtergronden', in: *Alkmaars jaarboekje* (1967), 41-41.

⁴⁴ J.K. de Cock, 'De wateren rond Egmond van de Romeinse tijd tot omstreeks 1300', in: *Alkmaars Jaarboekje* (1967), 124-128, aldaar 126.

⁴⁵ *Vita Adalberti* c.10, Oppermann, *Fontes*, 11.

Rinnegom (Egmond-Binnen) sinds mensenheugenis een terrein van ongeveer 350 bij 75 meter dat de naam 'Radboutskerkhof' droeg en waar volgens de overlevering de Friese koning Radbod († 719) zou zijn begraven. Er zijn daar aardewerkscherven gevonden, die wijzen op bewoning in vroeg-middeleeuwse tijd.⁴⁷ Het is denkbaar dat koning Radbod hier een verblijfplaats heeft gehad.

In het begin van de tiende eeuw was dit terrein dus vermoedelijk beschikbaar voor nieuwe bewoning. Cordfunke vergeleek zijn reconstructie van een in Hallem aangetroffen rechthoekig houten gebouwtje van ca. 13,5 bij 6,5 meter met een huis uit de negende eeuw, opgegraven in Haithabu in het zuiden van Jutland.⁴⁸ Hij veronderstelde dat hierin het door graaf Dirk I bis gebouwde *oratorium* zou zijn ondergebracht, op grond van het gegeven dat op dezelfde plaats een stenen kerk werd opgericht. Het houten gebouw vertoont een noord-zuid oriëntatie, maar alleen het zuidelijke gedeelte ervan zou met een oost-west oriëntatie als *oratorium* dienst hebben gedaan. De rest kan als verblijf voor de nonnen hebben gediend.

In de negende eeuw vond er een verschuiving plaats van open handelsplaatsen zoals bijvoorbeeld Dorestad en Medemblik, naar verdedigbare plaatsen, hetzij met een omwalling, zoals we bij Zutphen en Deventer aantreffen, hetzij door de nabijheid van een sterkte, zoals het in steen opgetrokken Walburgisklooster in Tiel en het *castellum*, de bisschoppelijke burcht in Utrecht. Het gaat in de laatste gevallen om kerkelijke sterktes. Tot de versterkte kloosters kunnen we ook de mannenabdij van Egmond rekenen, waar een *comes urbanus*, een stads- of burggraaf, dichtbij woonde.⁴⁹ De kostbare versterking die hij moet hebben beheerd, kan niet alleen voor de kloosterlingen bedoeld zijn geweest. Een dergelijk bouwwerk, tamelijk uniek in de Noordelijke Nederlanden, past niet erg bij dit nogal bescheiden klooster. Het zal dan ook in de eerste plaats een strategische functie gehad hebben. Toen er nog nonnen in het *oratorium* aanwezig waren, werden zij volgens Ruopert vaak in hun observantie gehinderd door de dreigende last van Friese woestheid (*Fresonice feritatis*).⁵⁰ Blijkbaar had de graaf het toen al aan de stok met de Friezen.

Voor de vroege geschiedenis van Egmond zijn we grotendeels aangewezen op de *Vita Sancti Adalberti* die Ruopert van Mettlach als voornaamste auteur met gebruikmaking van lokale informatie op schrift stelde. Het is daarom van belang dat we ons afvragen hoe betrouwbaar zijn relaas is. Ruopert meldde dat Adalbert bekend stond om de genezing van blinden en bezetenen.⁵¹ Volgens de negende-eeuwse kroniekschrijver Prudentius, auteur van de *Annales Bertiniani* (Jaarboeken van St.-Bertin), waren ook de Noormannen die in 845 de abdij van Saint-Germain te Parijs hadden geplunderd, blind of bezeten geworden.⁵² Vervolgens hadden zij zich volgens Gerward, de vermoedelijke auteur van de *Annales Xantenses* (Jaarboeken van Xanten), tot hun koning Hrœrekr gewend. Deze had zijn mensen een vastenperiode van 14 dagen opgelegd, waarna de zieken zouden zijn genezen.⁵³ Het is goed mogelijk dat de monnik uit Mettlach zowel de *Annales Bertiniani* als de *Annales Xantenses* kende en hieruit heeft geput. Vis stelde al vast dat Ruopert te pas en te onpas had geciteerd van vroegere auteurs, zoals Beda en Alcuin.⁵⁴ Dit leidt tot een beperkte historiografische waarde van dit heiligenleven voor zover dat betrekking heeft op de tijd van de Deense heersers. Anderzijds moet de auteur van de *Vita* monniken hebben gesproken die de begintijd van de abdij nog hadden meegeemaakt. Details, zoals de vermelding van instabiele zandgrond, een gebrek aan bouwstenen en metselkalk, lijken waarheidsgetrouw. Archeologische onderzoeken hebben de betrouwbaarheid van het verhaal van Ruopert gestaafd, voorzover dit betrekking heeft op de tweede helft van de tiende eeuw.

Andere vestigingsmogelijkheden in Kennemerland

Hoewel de schriftelijke bronnen dus naar Egmond wijzen, moeten we niet vergeten dat hier het enige klooster in de wijde omtrek te vinden was (afb. 4). De aandacht van de schrijvende clerici ging slechts

⁴⁶ E.H.P. Cordfunke, *Opgravingen in Egmond : de abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief* (Zutphen 1984), 55, 109, 137-138.

⁴⁷ E.H.P. Cordfunke, *Kennemerland in Prehistorie en Middeleeuwen, Archeologische schetsen* (Utrecht 2006), 83.

⁴⁸ Cordfunke, *Opgravingen*, 109-111.

⁴⁹ *Vita Adalberti* c.23, Oppermann, *Fontes*, 17.

⁵⁰ *Vita Adalberti* c.18, Oppermann, *Fontes*, 15.

⁵¹ Vis, 'De *Historia en de Miracula Nova*', 102-103.

⁵² *Vel tenebris caecati vel insania* (AB 845, 66).

⁵³ AX 845, 348.

⁵⁴ G.N.M. Vis (red.), *In het spoor van Egbert : aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond* (Hilversum 1997, Egmondse Studiën 3), 9.

naar deze plaats uit. Maar er zijn nog andere plaatsen in Kennemerland waar we een vestiging van de Deense heersers zouden kunnen vermoeden.

Afb. 4 De ruine van de abdij van Egmond, gravure uit 1732

Als we op zoek gaan naar de goederen die de Denen in Kennemerland uit handen van de Frankische koningen in leen kregen, dan moeten we ons in het bijzonder richten op concentraties van koningsgoed. In Kennemerland vinden we dergelijke concentraties in het gebied tussen Velsen en Heemskerk en in de streek van Egmond. In het goederenregister van de Utrechtse Sint-Maartenskerk uit de tiende eeuw vinden we concentraties van bezittingen in beide genoemde streken, maar ook in de streek van Bergen-Petten.⁵⁵ Het is aannemelijk dat de kerk een deel van deze goederen uit handen van de Frankische koningen had ontvangen. Ook de vroege kerkstichtingen van Willibrord in Midden- en Noord-Kennemerland zijn te vinden in deze drie gebieden, namelijk te Velsen, Heiloo en Petten. In deze gevallen gaat het eveneens om koningsgoed, dat door Karel Martel zou zijn geschonken.⁵⁶ Er tekenen zich dus drie gebieden af waar zich van oudsher clusters met koninklijke domeinen bevonden: Velsen, Bergen en Egmond. (Zie voor de geografische situatie afb. 1).

Ter plaatse van de landengte die Midden-Kennemerland vormde, konden de doorlopende en goed begaanbare zandgronden langs de kust makkelijk worden gecontroleerd. Het is dan ook geen toeval dat de Romeinen al vroeg bij Velsen een *castellum* (fort) bouwden, de Franken hier uitgebreide domeinen hadden en er in de dertiende eeuw een reeks van kastelen verrees. Tussen Velsen en Heemskerk was de toch al niet brede begaanbare strook land nog smaller doordat deze aan de oostzijde plaatselijk door het IJ begrensd werd. Het hier gevestigde Frankische domeingood zou later in handen komen van de Westfriese graven. De strategische ligging nabij het centrale rivierengebied zou ook de Deense heersers een goede vestigingsplaats hebben geboden. Maar door de slechte verbinding met de zee kan de plaats voor hen geen optie geweest zijn. Er zijn hier dan ook geen sporen te vinden die aan hun verblijf herinneren. De gunstige ligging van het strandwallengebied van Bergen aan een binnenlandse vaarweg, door de duinen beschermd en vanuit zee goed bereikbaar, bood de Deense heersers goede mogelijkheden. Een grote stormvloed in 838 kan het zeegat bij Petten geforceerd hebben, waardoor een nieuwe vaarroute ontstond. Deze liep echter door een moerassig veenmosgebied. Afmeren en aan land gaan was lastig vanwege de instabiele veenoevers. De beste mogelijkheid daartoe bood het Bergense strandwallengebied, de zogenoemde 'haakwal van Bergen'. Langs de oostkant hiervan liep een water dat zich later zou ontwikkelen tot de Rekere, maar net als bij Velsen zijn er ook in het gebied van Bergen geen sporen van Deense aanwezigheid aangetroffen.⁵⁷

⁵⁵ OSU I, nr. 49.

⁵⁶ OSU I, nr. 225, 1063 december 28.

⁵⁷ Door Ir. J. Hamstra wordt een artikel voorbereid, waarin hij de aanname doet dat de voormalige sterkte Haelkesteyn in Bergen door Deense heersers, met name Hrørekr, zou zijn gesticht. Hij neemt aan dat Hrørekr gevestigd was, en ook begraven is, in het Bergense strandwallengebied. Ook Guðröðr zou hier hebben gewoond. Wij zijn hem erkentelijk dat hij zijn uitgebreide gegevens aan ons ter beschikking heeft gesteld. In zijn argumenten zien wij echter geen grond voor een Deense vestiging in Bergen.

Hoewel Velsen de beste papieren lijkt te hebben wanneer we naar de strategische ligging kijken en Bergen de beste mogelijkheden bood voor een tussenstop voor tochten tussen het vasteland en Denemarken, wijzen toch alle indicatoren voor de vestiging van de Deense heersers naar Egmond. Als opkomende handelsplaats was Egmond de beste locatie voor Hrœrekr en later voor Guðröðr. Zoals het later een kristallisatiepunt werd van de Westfrieze graven en vroeger wellicht een verblijfplaats was geweest van de Friese koning Radbod, was het ook voor de Denen een voor de hand liggende residentie. Eigenlijk was de sterkte van Egmond de enige plaats in Kennemerland die huisvesting kon bieden aan mannen van het kaliber van de Deense koningszonen, of aan een Karolingische prinses, de echtgenote van Guðröðr.

De Westfrieze graven

We eindigen ons verhaal over de Deense heerschappij en de Lotharische samenzwering met de moord op hertog Guðröðr in 885. Wij zagen dat in de aanloop tot die gebeurtenis de Friese graven Gerulf en Gardulf een rol hebben gespeeld. Volgens de annalist van Sint-Vaast wilde Guðröðr trouwbreuk plegen met een list van zijn getrouwe Gerulf.⁵⁸ En die list was het doen van een onmogelijke eis tot verkrijging van goederen in het Frankische kerngebied. De keizer moest dat verzoek wel weigeren, hetgeen Guðröðr had kunnen aanwenden als een *excuse de guerre*. Blijkbaar was een monnik van de Sint-Vaastabdij in Atrecht op de hoogte van de rol die Gerulf bij de samenzwering in *Frisia* had gespeeld. Als hij daarvan wist dan moet dat gegeven in bredere kring bekend zijn geweest. We moeten er daarom van uitgaan dat ook Gerulf veroordeeld werd voor zijn rol in de Lotharingse samenzwering. Hugo werd veroordeeld wegens intrige tegen de keizer. Hem werden de ogen uitgestoken en hij werd gevangen gezet in het klooster van Sankt Gallen.⁵⁹ Later zou hij in de abdij van Prüm intreden, alwaar hij van abt Regino persoonlijk de tonsuur ontving.⁶⁰ Ook een verder onbekende oom van Hugo werd veroordeeld tot het verlies van zijn ogen.⁶¹ De andere samenzweerders kwamen er beter van af. Zij werden weliswaar door de keizer veroordeeld tot 'onterende straffen' en ze moesten het vege lijf redden 'zonder paarden, wapens en kleren', maar op termijn hebben zij geen nadelige gevolgen van hun daden ondervonden.⁶² De meesten bleken nadien weer een rol van betekenis te spelen.⁶³ Dat kan te maken hebben met de koers die de Oostfrankische koning Arnulf van Karinthië (887-899) na Karel III heeft gevolgd. Om de immer naar opstand neigende edelen uit Lotharingen de wind uit de zeilen te nemen en te voorkomen dat ze aansluiting zouden zoeken bij West-Francië, is hij hen ruimhartig tegemoet getreden. In 895 heeft hij zelfs een apart koninkrijk Lotharingen gevormd, met zijn zoon Zwentibold (895-900) als gekroonde koning. In naam werd de situatie hersteld van voor de Verdeling van Meerssen.

De rehabilitatie die de samenzweerders onder koning Arnulf ten deel viel, moet ook Gerulf gegolden hebben. We treffen hem dan ook al in 889 als graaf aan, in een schenkingsoorkonde van Arnulf, waarin goederen in zijn graafschap aan hem worden overgedragen.⁶⁴ Van Gardulf vernemen we niets meer. Slechts een late verwijzing kan erop duiden dat hij nadien de grafelijkheid in Sudergo had.⁶⁵ Hij

⁵⁸ *His etiam diebus Godefridus Danus, quia disponebat suam inmutare fidem astu Gerulfi sui fidelis ab Heinrico duce interficitur* (In deze dagen werd ook Godfried de Deen door hertog Hendrik gedood omdat hij aanstalten maakte om van trouw te veranderen met een list van zijn getrouwe Gerulf; AV 885, 308).

⁵⁹ Volgens AF 885, 124 in het Bonifatiusklooster te Fulda.

⁶⁰ RP 885, 272.

⁶¹ Waarschijnlijk een oom van moeders kant (Parisot, R., *Le royaume de Lorraine sous les Carolingiens, 843-923* (Parijs 1899) 477).

⁶² RP 885, 272; AF 885, 124.

⁶³ Van de samenzweerders uit het lijstje van Regino bleek de eerstgenoemde Stephanus, graaf van de Bidgouw, een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de val van Zwentibold in 900; de zoon Hugo van Arles van Teutbald en Berta schopte het in 926 tot koning van Italië en hun zoon Boso werd markgraaf van Toscane; Berta zelf hertrouwde met een eerdere markgraaf van Toscane en had van hem een zoon Wido van Toscane, die was getrouwd met de beruchte Marozia (concubine van pausen) voordat zij hertrouwde met Hugo van Arles. Albricus en de laatste Stephanus waren edellieden in het Moezelgebied. Boso van Vienne handhaafde zijn positie, zij het met moeite, als graaf van Vienne; zijn zoon Lodewijk de Blinde werd koning en keizer in 890-905. Alleen van Ruotbertus hebben we geen gegevens en Witbert kwam al in 883 om het leven. Zie ook Heidecker, *Kerk, huwelijk en politieke macht*, 211-213 en stambomen op pp.233 en 236.

⁶⁴ OBHZ I nr.21, 889 [aug.] 4.

⁶⁵ In een diploma van Otto I (anno [966], Th. Sickel (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Die Urkunden Konrads I., Heinrichs I. und Ottos I.* (Hannover 1879-1884) nr. 324).

werd niet genoemd door de annalist van Sint-Vaast en vermoedelijk heeft hij zich bij de samenzwering afzijdig gehouden.

De omvang van de goederen die Gerulf in 889 ontving, wordt omschreven als 'in zijn graafschap, tussen de Rijn en *Swithardeshaga*'. Er wordt in dit gebied slechts één bekende plaats genoemd, namelijk *Nordcha* (Noordwijk). We moeten het gebied derhalve ten noorden van de Oude Rijn zoeken, maar hoever het zich naar het noorden uitstrekte, is onduidelijk. De Adalbertskapel in de duinen van Egmond viel er zeker niet in, blijkens de schenking van 922 waarin deze wel was begrepen, tussen *Swithardeshaga* en *Fortrapa/Kinnem*.⁶⁶ Maar of Hallem erin viel, het latere Egmond-Binnen, is eigenlijk nooit goed onderzocht. De argumenten voor een tamelijk zuidelijke ligging van *Swithardeshaga*, aan de zuidgrens van Kennemerland en de noordgrens van Rijnland, zijn uiteengezet door Koch in zijn uitgave van de oorkonde van 889, en door Henderikx.⁶⁷ Hierdoor kan Hallem niet in de schenking van 889 zijn begrepen, maar pas in 922 aan de Westfrieze graaf Dirk I zijn geschonken. Voor de discussie omtrent de stichting van het vrouwenklooster in Hallem op land dat de stichter in eigendom bezat (*proprietatis iure possidebat*),⁶⁸ is dit natuurlijk van groot belang. En niet alleen in eigendom, want bij de stichting schonk hij samen met zijn echtgenote Geva goederen aan dat klooster die hij krachtens erfrecht bezat (*partem patrimonii, quam hereditario iure visus est possidere*).⁶⁹ Hij kan die goederen niet van Gerulf hebben geërfd, maar van Dirk I, van wie hij een zoon moet zijn geweest. Gerulf had in onze visie immers slechts goederen in Rijnland en van oorspronkelijk Egmonds kloosterbezit is in dit gebied niets bekend. Pas van graaf Dirk II ontving het klooster de kerken van Voorhout en Noordwijk.⁷⁰ Aan de argumenten van Koch en Henderikx ontleen we een bevestiging van ons inzicht dat het vrouwenklooster in Hallem pas werd gesticht door de zoon van graaf Dirk I, te weten Dirk I bis, na de dood van zijn vader omstreeks 930.⁷¹

De opvatting dat het vrouwenklooster in Hallem niet door graaf Dirk I, de ontvanger van de schenking van 922, was gesticht maar door diens zoon Dirk I bis, is vooral bestreden door Vis, onder andere in zijn uitgave met vertaling van de *Vita Sancti Adalberti Confessoris*. Volgens hem bracht graaf Dirk I zodra hij de schenkingsoorkonde van de Adalbertskapel in de duinen had ontvangen, namelijk op 15 juni 922, de relieken van de heilige over naar Hallem en stichtte daar de vrouwenabdij. Misschien gebeurde dat niet op dezelfde dag – de uitvaardiging van de oorkonde vond plaats in Bladel in Brabant, dus niet in de buurt van Egmond – maar het feit dat in het klooster van Egmond de translatie van de relieken werd gevierd op 15 juni wijst er volgens Vis op dat er een direct verband bestond tussen die beide gebeurtenissen.⁷² Op de mogelijkheid dat de kloosterlingen dit verband later geconstrueerd hebben, gaat hij niet in. Verder betoogt hij dat de term *hereditario iure possidere* niet hoeft te betekenen dat dit bezit uit erfenis was verkregen, maar dat het vererfbaar was op een volgende generatie. Als voorbeeld daarvan haalt hij de onechte bevestigingsoorkonde voor Egmond van 1083 aan, waarin dit inderdaad het geval moet zijn.⁷³ Graaf Dirk V van Holland bevestigt daarin op verzoek van de abt van Egmond dat zijn voorouders dit klooster hebben gesticht en begiftigd met een reeks van goederen "uit hun eigen bezittingen en die ze van koningen met/door erfrecht hebben verkregen". Aangezien het niet logisch is dat de graven van Holland deze bezittingen van koningen zouden hebben geërfd, moet hier wel bedoeld zijn dat die goederen vererfbaar zijn. Maar door de dubbelzinnige formule-

⁶⁶ Oppermann (*Fontes*, 274, 268) meende Fortrapa op Wieringen (Vartrop) en Kinnem op Terschelling te kunnen localiseren. Zie ook hiervoor, noot 40.

⁶⁷ P.A. Henderikx, *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca.1000* (Hilversum 1987) 109 nr.144.

⁶⁸ *Vita Adalberti* c. 13, Oppermann, *Fontes*, 13.

⁶⁹ *Evangelieboek*, Oppermann, *Fontes*, 61.

⁷⁰ *Evangelieboek*, Oppermann, *Fontes*, 63.

⁷¹ Dirk I wordt nog genoemd in een oorkonde uit 928 (OBHZ I nr.29). Dirk I bis sneuvelde waarschijnlijk in de slag bij Andernach in 939 (Van Winter, 'Dirk I bis', 190).

⁷² G.N.M. Vis (red.), 'De Vita Sancti Adalberti Confessoris, ingeleid, uitgegeven en vertaald', in: *Egmond en Berne, Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1987, Nederlandse Historische Bronnen, uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap, VII), 1-86., 10.

⁷³ OBHZ I nr.88, p.180 onderaan: de graven van Holland hebben de kerk van Egmond gesticht "- - ex propriis possessionibus et a regibus hereditario susceptis - -". Vis, 'De Vita Sancti Adalberti', 11. In zijn noot 51 aldaar verklaart hij de vertaling van *hereditario iure* met 'uit erfrecht verkregen' voor onjuist, want vergelijking met andere rechtstermen, zoals *usufructuario iure*, *beneficiario iure* en *proprietatis iure* (in vruchtgebruik, in leen en in eigendom), leert dat het gaat om de status van de bezitter. "Niet *dat* men iets bezit, is belangrijk, maar *hoe* men iets bezit." Dat vinden wij ook, en juist daarom zien wij deze bezitter als een erfgenaam.

ring voelt men hier een vervalser aan het werk. De argumenten die Vis heeft aangedragen voor een stichting van het vrouwenklooster door Dirk I hebben ons dan ook niet overtuigd.

De oorkonde van 889, waarin Gerulf goederen in zijn graafschap in eigendom kreeg, kan een legalisering van een bestaande situatie zijn geweest. Hij was reeds graaf in het geschonken gebied, dat een deel van Rijnland omvatte. Die grafelijke rechten moet hij tijdens het bewind van koning Arnulf hebben verworven, dus vanaf 887, aangezien hij immers, naar wij aannemen, bij Karel III de Dikke in ongenade gevallen was. Wel is het waarschijnlijk dat hij die rechten ook al eerder, voor de dood van Guðröðr, uitgeoefend had.

Na 889 vernemen we niets meer van Gerulf. In 898 werd hij nog genoemd als vader van Waldger de Fries, graaf van Teisterbant.⁷⁴ Maar daaruit is niet op te maken of hij bijvoorbeeld nog leefde. Kunnen we dat wel afleiden uit een passage in het goederenregister van de Utrechtse kerk?

Volgens deze tiende-eeuwse lijst werd het visrecht in het laatste stuk van de Oude Rijn uitgeoefend door Gerulf (*Piscatio quam Gerulfus habet in extrema parte Hreni fluminis* - het visrecht dat Gerulf heeft in het uiterste deel van de Rijn) maar daarvan kwam het zesde deel aan de kerk van Utrecht toe.⁷⁵ Er woedt een discussie tussen historici over de vraag of dit dezelfde Gerulf was die in de oorkonde van 889 met goederen werd bedacht. Zijn bezit wordt in het goederenregister in de tegenwoordige tijd gesteld: *habet*, hij heeft. De periode waarin dit register werd opgesteld, is echter omstreden. Was het pas onder bisschop Balderic van Utrecht (918-975) na zijn terugkeer uit Deventer, omstreeks 918, waarheen zijn voorgangers waren uitgeweken, of werd het materiaal ervoor al verzameld toen de bisschoppen nog in Deventer resideerden? Zeker is dat de oorkonden waarop de Utrechtse claims berustten, dateerden van voor de Deense heerschappij, maar de oorkonde waarin koning Otto I deze claims erkende, dateert pas van 948.⁷⁶ Henderikx pleit sterk voor een vroege redactie van dit goederenregister, al in Deventer omstreeks 890, terwijl wij juist argumenten zien voor een opstelling van de tekst na 918. Gerulf die visrechten heeft, kan dan ook niet de man van 889 zijn, maar diens kleinzoon, de oudste zoon van graaf Dirk I van West-Friesland.⁷⁷

Dit sluit echter niet uit dat de jongere Gerulf deze visrechten kan hebben geërfd van zijn grootvader Gerulf. De wettigheid ervan werd door de Utrechtse kerk slechts voor een zesde deel betwist; de overige vijf delen kwamen hem toe. Visrechten behoorden tot de *regalia*, de koninklijke rechten die meestal inbegrepen waren bij de verlening van de grafelijke waardigheid. De oudere Gerulf was in 889 zeker graaf in Rijnland, zoals uit de schenking blijkt, hoe zuidelijk we *Swithardeshaga* ook stellen. Visrechten in de Rijn passen daarbij. Verder blijkt uit latere aantekeningen in de grafelijke kanselarij van Holland dat goederen en tienden in Koudekerk aan de Oude Rijn tot de kern van dat graafschap hebben behoord, temidden van goederen die in het Utrechtse goederenregister uit de tiende eeuw worden vermeld als gelegen in 'Holtlant'.⁷⁸ Dit 'Holtland' heeft zijn naam gegeven aan het hele graafschap, toen de naam 'West-Friesland' in het begin van de twaalfde eeuw niet meer passend werd geacht voor een gebied dat inmiddels grotendeels door Frankische immigranten werd bewoond.⁷⁹

Zoals we zagen, oefende Guðröðr in Kennemerland tot aan zijn dood de grafelijke rechten uit en hield hij er domeingoederen in leen, die hij in 882 had verworven als opvolger van Hrœrekr.⁸⁰ Gezien de beperkte omvang van het gebied moeten we aannemen dat hij daar de enige graaf was.

⁷⁴ RP 898, 308.

⁷⁵ Henderikx, *De beneden-delta*, 122-123. Voor de discussie over de persoon van Gerulf zie noot 9 op pp.116-117.

⁷⁶ OBHZ I nr.34, 948 april 1.

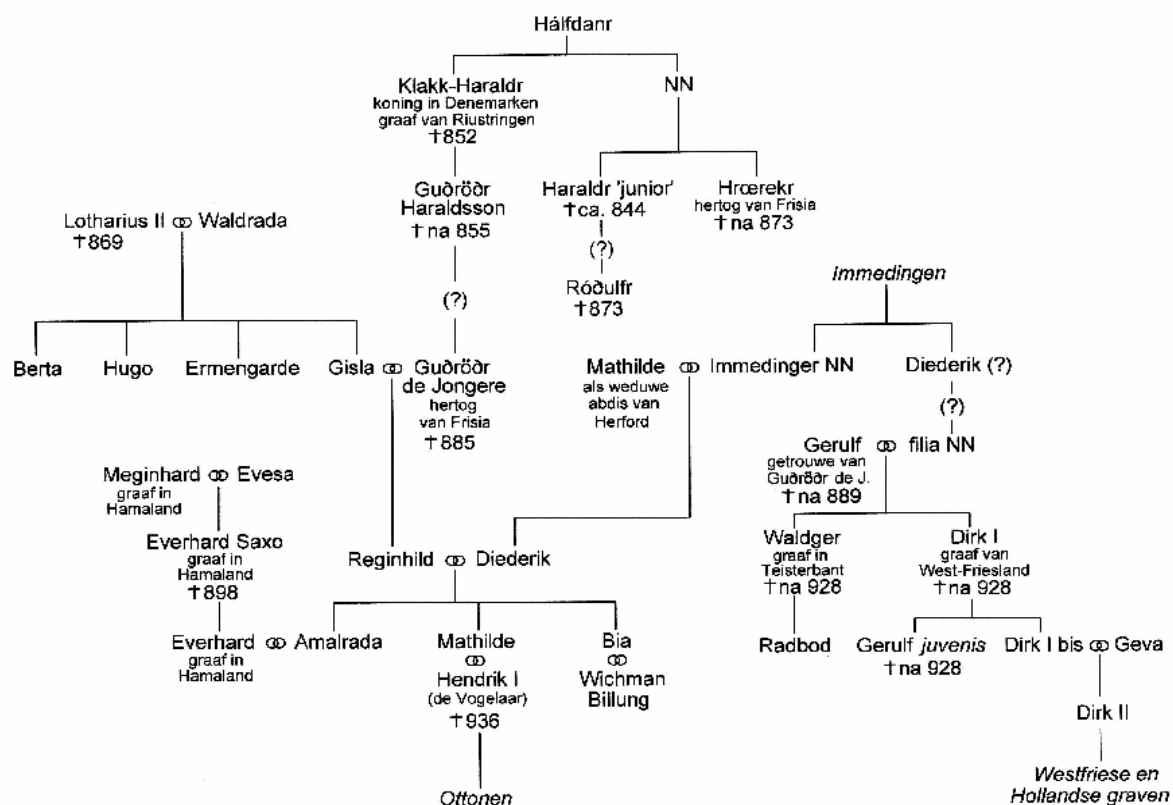
⁷⁷ Zie voor een recentere samenvatting van de discussie: P.A. Henderikx, 'Het Cartularium van Radbod', in: D.P.Blok e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998), 231-264, 248-249 met noten 56 en 59; zie ook A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek* (Hilversum 1993) 101, noot 26.

⁷⁸ S. Muller Hzn. (red.), 'Het oude register van graaf Florens', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 22 (1901), 90-357, 215-217, 225, 255, 265; Utrechtse goederenregister, zie: OSU I nr. 49.

⁷⁹ Zie over dit probleem-complex J.M.van Winter, 'Das Herkunftsland der Ostsiedler und die Urbarmachung Hollands in der niederländischen Historiographie', in: J.M.Piskorski (red.), *Historiographical Approaches to Medieval Colonization of East Central Europe* (New York 2002), 281-302, 296-298.

⁸⁰ Guðröðr ontving in 882 *comitatus et beneficia quae Rorich Nordmannus Francorum regibus fidelis in Kinnin tenuerat* (de grafelijke waardigheid en de goederen in bruikleen die Hrœrekr de Noorman als getrouwe van de Frankische koningen in Kennemerland had gehouden; AF 882, 118).

Na de dood van Guðröðr in 885 lagen diens *beneficia* (goederen in bruikleen) in Kennemerland in feite onbeheerd. We betoogden al dat we zijn residentie in Egmond vermoedden, waar zich mogelijk een door Hroerekr gebouwde sterkte bevond. En juist daar blijken de nazaten van Gerulf nadien gegoed te zijn en bleven ze hun bouwactiviteiten concentreren. Hoewel we er slechts naar kunnen gissen wanneer de Gerulfingen hier voet aan de grond kregen en onder welke omstandigheden dat gebeurde, lijkt het toch niet onmogelijk dat Gerulf de Oudere na de troonsbestijging van Arnulf van Karinthië ook een positie in Kennemerland heeft verworven, te meer omdat we verder geen andere namen tegenkomen in dit gebied. De goederen van zijn voormalige heer moeten een zekere aantrekkingskracht uitgeoefend hebben, vooral als daar ook nog een sterkte toe behoorde.

Figuur II Vereenvoudigde stamboom van de Deense heersers, de Hamalandse en de Westfriesse graven

Gerulf de Oudere, zelf een Fries die wellicht afstamde van koning Radbod,⁸¹ had twee zoons: Waldger en Dirk, van wie Waldger graaf in Teisterbant was en stichter van het Sint-Walburgisklooster in Tiel, terwijl we in Dirk de eerste graaf van West-Friesland mogen zien: graaf Dirk I. Waldger was de man die in 898 Everhard Saxo om het leven bracht, vermoedelijk als vergelding voor de moord van Everhard Saxo zelf in 885 op hertog Guðröðr. Hoe kwam Waldger tot die daad? We kunnen hier een soort vazallentrouw of ander soort verbondenheid vermoeden tussen een zoon van Gerulf en diens vermoorde leenheer Guðröðr (zie figuur 2). Wellicht brengt de naam Dirk van Gerulfs tweede zoon ons nog dichter bij de oplossing van dit raadsel.

Dirk of Diederik (*Theodericus*) was de *Leitname* van het geslacht der Immedingen, de Saksische clan die uit verwantschap met hertog Widukind het langst verzet had gepleegd tegen de veroveringspogingen van Karel de Grote in de achtste eeuw. De tiende-eeuwse Levensbeschrijving van koningin Mathilde, *Vita Mahthildis reginae*, noemt Diederik in de negende eeuw als vader van koningin Mathilde, de echtgenote van koning Hendrik I (de Vogelaar). Mathilde's moeder heette Reginhild of Reinhilde en was van Friese en Deense afkomst; maar hoe precies, wordt er niet bij vermeld. De *Vita* noemt haar wel *nobilissima*, zeer edel, zodat we toch wel aan een vorstelijke afkomst mogen den-

⁸¹ E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987) 21-22. Gerulfs zoon Waldger had zelf een zoon Radbod.

ken.⁸² Er waren in Friesland in de negende eeuw tijdens de Deense heerschappij ongetwijfeld verschillende gemengde huwelijken tussen Friezen en Denen gesloten, maar een afkomst daaruit, zoals wel geprobeerd is te construeren, is toch niet bevredigend.

Naar onze mening is de meest waarschijnlijke oplossing dat Reginhild een dochter was van hertog Guðröðr en Gisla, geboren tussen 883 en eventueel postuum na de moord op haar vader in 885.⁸³ Als dochter van Guðröðr was zij inderdaad van zeer edele afkomst. Want haar vader was waarschijnlijk een verwant, misschien een kleinzoon, van de uit Denemarken uitgeweken koning Klakk-Haraldr. De leden van zijn clan hadden zich over het algemeen achter Lotharius I en Lotharius II geschaard en bekleedden een machtspositie in *Frisia*: Guðröðr, de zoon van Klakk-Haraldr in Oost- en/of wellicht in Mid-*Frisia*, zijn neef Hrœrekr in West-*Frisia* en zijn andere neef Hróðulfr/ Rodulf vermoedelijk in het Zeeuwse kustgebied. Maar na het Verdrag van Meerssen was er voor hen, als aanhangers van de Lotharische partij, geen plaats meer.⁸⁴ Slechts Hrœrekr, blijkbaar de meest trouwe vazal van de Franse vorsten, wist zich in West-*Frisia* te handhaven. Hij zal zich niet zo geconformeerd hebben aan de Lotharische partij als de andere leden van zijn clan. Hij was dan ook de enige die na het Verdrag van Meerssen met succes besprekingen voerde met zowel Karel de Kale als Lodewijk de Duitser.⁸⁵

In 879 kwam er een Noormannenleger vanuit Engeland naar het Frankische rijk en onder hun leiders bevond zich een *rex Danorum* (koning der Denen), Guðröðr genaamd.⁸⁶ Ze plunderden grote delen van het Frankische rijk, maar ze lieten de Friese kustlanden ongemoeid. Het lijkt er daarom op dat Guðröðr aanstuurde op een machtspositie in *Frisia*. Daarin slaagde hij toen hij, zoals we zagen, in 882 met militaire middelen een verbond met de Karel III de Dikke wist af te dwingen. Deze bejegende Guðröðr als een vorst, stelde hem aan als militair bevelhebber over *Frisia* en gaf hem een machtsbasis in Kennemerland.⁸⁷ En daarmee werd hij in de oude positie van Hrœrekr, die inmiddels van het toneel verdwenen was, geplaatst. Zijn huwelijk met een Karolingische prinses wijst op zijn eigen hoge adellijke afkomst. Hij kan niet de bovengenoemde zoon van Klakk-Haraldr geweest zijn: deze was in 826 in Mainz gedoopt, terwijl deze jongere Guðröðr pas in 882 werd gedoopt.⁸⁸ Guðröðr Haraldsson zou bovendien als legeraanvoerder tamelijk oud geweest zijn.

Mogelijk had hij al eerder contact gehad met het Lotharische kamp. Maar de tijd was nog niet rijp voor actie. Die zou pas komen nadat Guðröðr de Jongere zijn machtspositie in *Frisia*, het noordelijke deel van Lotharingen, had ingenomen en versterkingen van overzee liet aanrukken.⁸⁹

Opmerkelijk is wel dat er in de *Vita Mathildis* niet gerept wordt van het Karolingische bloed dat Reginhild via haar moeder Gisla in de aderen had, want Gisla was een dochter van Lotharius II, koning van het noordelijke deel van het Middenrijk na 855, dat naar hem Lotharingen ging heten. Maar de verbintenis van Lotharius met Gisla's moeder Waldrada was door de kerk niet erkend en zo waren zij en haar broer en zusters dus formeel bastaarden. Dit had zoveel schandaal veroorzaakt in het hele Karolingische rijk, dat een auteur uit de tiende eeuw er maar liever niet over sprak.

Reginhild moet heel jong zijn geweest toen ze met de Immedinger Diederik trouwde, dertien of veertien jaar, want haar dochter Mathilde werd al in of voor 899 geboren en baarde in 912 haar eerste zoon Otto (de Grote), later koning en keizer van het Duitse rijk. Maar het was destijds normaal dat meisjes in deze kringen zeer jong werden uitgehuwelijkt en van hun eerste kind zwanger werden zodra ze geslachtsrijp waren. Reginhild kreeg na Mathilde nog een heel stel dochters, die als pionnen op een schaakbord werden ingezet voor een huwelijkspolitiek die tot doel had om de eenheid tussen de Saksische clans te herstellen. Want de Saksen hadden niet alleen tegenstanders van Karel de Grote gekend maar ook meelopers, en daarvan vormden de Liudolfingen het sterkste geslacht. Uit dat

⁸² Zie over dit alles, met alle bronverwijzingen: J.M.van Winter, 'Ansfried en Dirk, twee namen uit de Nederlandse geschiedenis van de 10^e en 11^e eeuw', in: *Naamkunde* 13 (1981), 39-74, aldaar 59-74.

⁸³ Van Winter, 'Ansfried en Dirk', 66-67. Aldaar niet vermeld is een veel oudere bron met dezelfde hypothese: Jacobus Langebek (ed.), *Scriptores rerum Danicarum Medii Aevi*, tomus I (Kopenhagen 1772), uitvouwbare 'Genealogia' naast 496.

⁸⁴ Zie voor de achtergronden van de leden van deze clan, met bronverwijzingen: L. Van der Tuuk, 'Deense kapers op de kust: Walcheren in de negende eeuw', in: *Nehalennia* 151 (2006), 2-24, aldaar 9-14, 17-18.

⁸⁵ AB 872, 226; AF 873, 88.

⁸⁶ AV 879, 294; AV 880, 296.

⁸⁷ RP 882, 264.

⁸⁸ Voor de doop van Guðröðr Haraldsson zie: AB 852, 82 en E. Dümmler (red.), 'Ermoldi Nigelli carmina', *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini* II (Berlijn 1884), 1-91, aldaar 68; voor de doop van Guðröðr de Jongere zie: AF 882, 118, 134 en RP 882, 264.

⁸⁹ RP 884, 266.

geslacht was koning Hendrik I (de Vogelaar) afkomstig, de echtgenoot van de Immedingische Mathilde, zodat met dit huwelijk dus op het hoogste niveau een voorbeeld van verzoening werd gegeven. Een zuster van Mathilde, vermoedelijk Bia geheten, trouwde met Wichman Billung de Oudere, ook een telg uit een pro-Frankisch geslacht, dat in de tiende en elfde eeuw de hertogen van Saksen leverde. Een andere zuster van haar, Amalrada, werd de vrouw van Everhard van Hamaland, een zoon van Everhard Saxo (de moordenaar van Guðröðr in 885, die zelf door Gerulfs zoon Waldger werd vermoord in 898). De Hamalanders waren met de Liudolfingen verwant, zodat ook het huwelijk van Everhard en Amalrada als een teken van verzoening mag gelden. De Billungen en hun nakomelingen hadden goederen en rechten in Friesland, die ze moeten hebben verworven uit de nalatenschap van Mathilde's zuster Bia en haar moeder Reginhild,⁹⁰ die vermoedelijk de dochter was van Guðröðr.

Afb. 5 Graaf Dirk II, gravure uit 1745

Het lijkt wel of we telkens dezelfde mensen tegenkomen, en zo is het vast geen toeval dat Waldgers jongere broer, de tweede zoon van Gerulf, de naam Dirk of Diederik droeg. Een jongere zoon placht vernoemd te worden naar zijn grootvader of ander familielid van moederskant, en zo kunnen we vermoeden dat onze Dirk I een moeder had van Immedingische afkomst. Misschien behoorde zij of haar vader tot de generatie van Diederik, de vader van Mathilde. Dit zou het ook begrijpelijker maken dat juist Waldger, de zoon van Gerulf en een Immedingische moeder, zich geroepen voelde om op zijn beurt Everhard Saxo te vermoorden, de man die in 885 hertog Guðröðr had vermoord. Reginhild, de dochter van Guðröðr, was getrouwd met de Immedingische Diederik, en Waldgers moeder was zelf een Immedingische, wellicht een zuster of nicht van deze Diederik. Zo was de eer van de familie in het spel bij deze twee moorden, die wellicht verzoend werden door het huwelijk van Everhard van Hamaland, de zoon van Everhard Saxo, en Amalrada, de dochter van Reginhild en Diederik,⁹¹

De ongetrouwde dames uit deze aristocratische geslachten vonden een passend onderkomen in enige adellijke *Damenstifte*, zoals Gandersheim, Quedlinburg (gesticht door koningin Mathilde als weduwe in 937) en Essen. In de loop van de tiende eeuw kwam daar ook Elten bij, dat door Wichman van Hamaland op de plaats van zijn burcht werd gesticht toen zijn enige zoon jong was overleden en hij alleen nog twee dochters had. Met diezelfde gedachte werd ook het *oratorium* in Hallem gesticht, bedoeld voor de ongetrouwde dames uit Gerulfs geslacht, die door hun erediens konden zorgen voor het zieleheil van zichzelf en hun familieleden. Zoals we zagen had graaf Dirk, volgens ons Dirk I bis, daartoe aangespoord door de dromen van een moniale genaamd Vulfsit of Wilfsit, de beenderen van de heilige Adalbert weggehaald uit de kapel in de duinen en overgebracht naar Hallem. De naam Vulfsit is ongewoon: we komen die zelden tegen in middeleeuwse naamlijsten.

Nu is er uit Essen een aantal handschriften uit de negende en tiende eeuw bewaard, waarin namen van gestorvenen zijn opgetekend, meestal zonder nadere toelichting en alleen met een sterfdatum zonder sterfjaar. Het ging er immers om dat op die dagen voor het zieleheil der gestorvenen zou worden gebeden, ongeacht de inmiddels verstreken jaren. In het oudste missaal van Essen, uit de negende eeuw met aanvullingen van diverse handen uit de tiende eeuw, staat bij de 9^e kalenden van september, dus 24 augustus, de naam Vuilsuith vermeld, helaas zonder nadere toelichting, maar wel in

⁹⁰ Zie over de Friese rechten van de Billungen: D.J. Henstra, 'De herkomst van Saksische gravenrechten in Westlauwers Friesland (ca.950-ca.1150)', in: *It Beaken* 63 (2001), 15-27, aldaar 17-19.

⁹¹ Van Winter, 'Ansfried en Dirk', 61-69.

een tiende-eeuwse hand.⁹² Deze vrouw moet dus iets met het klooster Essen te maken hebben gehad, misschien als moniale. De suggestie is door C. Hoek mondeling gedaan maar nooit door hem gepubliceerd, dat het hier zou kunnen gaan om dezelfde Vulfsit die droomde dat het gebeente van Adalbert uit de kapel in de duinen van Egmond moest worden overgebracht naar een nieuw klooster. Wij volgen deze suggestie graag, temeer omdat men zich tot dusverre tevergeefs heeft afgevraagd waar die droomster toch zetelde. Er was in de buurt van Egmond immers geen ander klooster bekend. Met het *Damenstift* Essen hadden de Gerulfingen ongetwijfeld betrekkingen, want het was omstreeks 852 gesticht door bisschop Altfred van Hildesheim, de biograaf en verwant van de Fries Liudger uit het bisdom Utrecht, de stichter van het klooster Werden aan de Ruhr en eerste bisschop van Münster († 805).⁹³

In datzelfde *necrologium* (dodenboek) staat nog een interessante mededeling in een tiende-eeuwse hand: bij de 6^e idus van maart, dus 4 maart, wordt vermeld: *Gerolf iuvenis occisus est*, dus de jongeling Gerolf is gedood. In een ander *necrologium* uit Essen, eveneens uit de tiende eeuw, wordt bij de 4^e idus van maart opnieuw vermeld: *Gerolf iuvenis* (de jongeling Gerolf).⁹⁴ Zou dit nu niets met onze Gerulfingen te maken hebben? Wij zijn van mening dat dit slaat op de jongere Gerulf, de man van de visrechten in de Rijn, die als *iuvenis*, dat wil zeggen ongehuwde man, ontijdig sneuvelde of werd vermoord. Hij moet als oudste zoon de beoogde opvolger van graaf Dirk I van West-Friesland zijn geweest en komt in die positie naar onze mening ook voor in de getuigenlijst van een oorkonde uit 928, waarbij hertog Giselbert van Lotharingen in aanwezigheid van koning Hendrik I de Vogelaar een precarieverdrag sluit met de aartsbisschop van Trier betreffende de Sint-Servaaskerk in Maastricht. Getuigen voor koning Hendrik I zijn daarbij als eersten van de graven: Waldger en Diederik, en na de graven op de tweede plaats Gerolf, gevolgd door vele andere niet-graven.⁹⁵

Wij interpreteren deze gegevens in die zin, dat graaf Dirk I van West-Friesland, de jongere broer van graaf Waldger van Teisterbant, twee zoons had: Gerulf genoemd naar zijn grootvader van vaderszijde en Dirk, genoemd naar een verwant van moederszijde. Vermoening naar de eigen vader was geen gewoonte. De oudste van hen, Gerulf, stierf al op jonge leeftijd zonder nageslacht, kort na 928, zodat zijn naam niet verder in het Westfriesse gravenhuis voorkwam. De jongere daarentegen, Dirk I bis, zette de lijn voort na de dood van zijn vader Dirk I, eveneens kort na 928, en gaf de naam Dirk door aan de Westfriesse, later Hollandse graven Dirk II (afb. 5) tot en met VII. Deze Dirk I bis bracht ook de beenderen van Adalbert in veiligheid door ze naar een door hem nieuw gesticht vrouwenkloostertje in Hallem over te brengen, een dochterklooster van Essen, dat hij begiftigde met grondbezit dat hij krachtens erfrecht bezat. Dat grondbezit was pas verworven door zijn vader Dirk I bij de schenking door koning Karel III de Eenvoudige in 922.

Conclusie

We kunnen nu een antwoord formuleren op de vraag die we in het begin stelden: hoe moeten we ons de overgang van het bewind van de Denen naar de Westfriesse graven voorstellen?

Door te balanceren tussen de machthebbers na de verdeling van het rijk van Karel de Grote, de koningen van het Middenrijk, het Westfrankische en het Oostfrankische rijk, hebben de Gerulfingen zich weten staande te houden en hun invloed uit te breiden van Rijnland naar Kennemerland. In Kennemerland, waarschijnlijk in Egmond, hadden de Deense hertogen Hrœrekr en Guðröðr de Jongere hun zetel, en Gerulf was vazal van Guðröðr. De Gerulfingen waren Friezen, van afkomst in de mannelijke lijn misschien nazaten van koning Radbod; maar minstens even belangrijk was hun afkomst in vrouwelijke lijn, waarvan de *Leitname* Diederik of Dirk getuigt: uit het Saksische geslacht van de Immedingen, de nazaten van hertog Widukind. Met die familiebanden kon niet gemarchandeerd worden – kennelijk anders dan met de politiek – en dus was moord het gevolg. Gerulfs zoon Waldger vermoordde in 898 Everhard Saxo, die van zijn kant de moordenaar was geweest van hertog Guðröðr in 885.

Guðröðr had op aanraden van Gerulf, zijn getrouwe, een politiek spel gespeeld dat op een mislukking was uitgelopen, waarvan ook Gerulf zelf hoogstwaarschijnlijk de wrange vruchten heeft geplukt. Maar door de regimewisseling van 887, toen Arnulf van Karinthië koning werd van het Oostfrankische Rijk, kwam Gerulf er weer bovenop en werd in 889 in zijn bewind over Rijnland bevestigd.

Of hij daarmee ook voet in Kennemerland zette, blijft onduidelijk, maar waarschijnlijk is het wel dat hij of zijn zoon Dirk I de grafelijke waardigheid aldaar in de loop der tijd heeft verworven. De periode tussen 889 en 922, toen Dirk I van koning Karel de Eenvoudige de kerk van Egmond met bijbehorend

⁹² W. Harless (red.), 'Die ältesten Necrologien und Namenverzeichnisse des Stifts Essen', in: *Lacomblet's Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, Neue Folge 1 (Keulen 1868), 63-84, aldaar 75.

⁹³ Zie over Liudger en de Liudgeriden: K. Kuiken, 'De Liudgeriden (ca.711-877)', de oudste bekende adellijke familie van Nederland', in: *Virtus, Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*, 12 (2005), 7-34.

⁹⁴ Harless, 'Die ältesten Necrologien' 74, 77.

⁹⁵ OBHZ I nr.29, anno 928.

land ontving, is schaars aan evenementen die in dit verband belangrijk zijn, maar wel valt de bovengenoemde moord van 898 daarin. Kan het toeval zijn dat juist omstreeks die tijd Reginhild, naar wij aannemen de dochter van hertog Guðröðr de Jongere en Gisla, moet zijn gehuwd met de Immedinger Diederik en zwanger werd van hun dochter Mathilde, de latere vrouw van Hendrik I de Vogelaar en koningin van het Oostfrankische Rijk? Waldger, vermoedelijk een net volwassen jongeman, had via zijn moeder banden met Diederik en via zijn vader Gerulf met Reginhild, dochter van de vermoorde Guðröðr. Een moord als eerwraak is dan niet denkbeeldig.

Eigen familiebezit hadden de Gerulfingen in Kennemerland nog niet aanwijsbaar voordat Dirk I van Karel de Eenvoudige in 922 de kerk van Egmond met bijbehorend land ontving, ook weer als gevolg van een politiek machtspeel. Bijna was het weer mislukt, want Karel de Eenvoudige moest wijken voor Hendrik I de Vogelaar, waarin Waldger en Diederik trouwens in 928 bleken te zijn meegegaan, toen zij als getuigen voor Hendrik I optraden. Maar wat erger was: de kerk van Egmond werd na de dood van Dirk I opgeëist door Echternach en de kostbare relieken van de heilige Adalbert dreigden verloren te gaan voor de Westfriese graven. Door de snelle stichting van het vrouwenklooster in Hallem, als dochterklooster van het *Damenstift* Essen, en translatie van Adalberts gebeente daarheen, wist de zoon van Dirk I, door ons aangeduid als Dirk I bis, deze relieken voor het gravenhuis te redden. Egmond, wellicht reeds een verblijfplaats van koning Radbod der Friezen, en bijna zeker standplaats van de Deense hertogen Hroerekr en Guðröðr de Jongere, kon een geestelijk middelpunt worden van de graven van Holland.

Gebruikte afkortingen

- AB R. Rau (red.), 'Annales Bertiniani', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* II (Darmstadt 1958), 11-287.
- AF R. Rau (red.), 'Annales Fuldenses', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* III (Darmstadt 1960), 19-177.
- AV R. Rau (red.), 'Annales Vedastini', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* II, (Darmstadt 1958), 290-337.
- AX R. Rau (red.), 'Annales Xantenses', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* II (Darmstadt 1958), 339-371.
- OBHZ IA.C.F. Koch, (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I. Eind van de 7de eeuw tot 1222* ('s Gravenhage 1970).
- OSU I S. Muller Fz. en A.C. Bouman (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920)
- RP R. Rau, (red.), 'Reginonis Prumiensis Chronica', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* III (Darmstadt 1960), 180-319.